

սյարհը, ուստի և այդ գետը հնադույն ժամանակներից լավ հայտնի էր: Զարասպի լեռնանցքը Ստրաբոնն անվանում է «Դրունք մարաց»:

Մեծ աշխարհագրի խոսքերով՝ «Մարաստանի ամենաերկար մասը անցնում է Սիգրիանեի միջով և տարածվում է Զագրոսի լեռնային բարձունքից, որը կոչվում է Մարական դռներ, մինչև Կասպիական դռները»⁶⁹. այն կազմում է 4100 ստադիոն»⁷⁰:

Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ, ընդհուպ մինչև Զագրոս լեռները, տարածվում էր Մատիենի լեռնային երկիրը (Ματιανή, Ματινγή, Ματιανης), որը պետք է որ համապատասխանի ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունների Մանա երկրին:

4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունեին բարձրագույն հարթավայրերը, հովիտներն ու ցածրավայրերը, որոնք երկրագործական շրջաններ էին, մինչդեռ լեռնալանջերը ստիպում էին զբաղվել գերազանցապես անասնապահությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկություններից մեկը լեռնային հարթավայրերի ու հովիտների աստիճանաձև դասավորությունն է. դրանք գոյանում են լեռնաշխարհի կենտրոնական հրաբխային զանգվածներից դեպի տարբեր կողմեր հոսող գետերի հուններից:

Ծորոխ գետի սիստեմում կա միայն մեկ բարձրագույն հարթավայր՝ Սպեր գավառը: Այս գետի վերին հոսանքի շրջանը ծածկված է ալպիական բուսականությամբ և բարենպաստ պայմաններ ունի հացահատիկային բույսերի մշակության համար: Այս սարահարթը հարմար լեռնանցքների շնորհիվ սերտ կապեր ունի Բարձր Հայքի շրջակա գավառների հետ:

Եփրատ գետի սիստեմում (Արևմտյան Եփրատ-Կարա-սու), ակունքներից սկսած մինչև դեպի հարավ թեքվելը (Ակն քաղաքի մոտ) հաջորդաբար դասավորված են աստիճանաբար ցածրացող հովիտներ ու հարթավայրեր, որոնք կազմում են Կարին (այժմ՝ էրզրում), Դերջան, Եկեղյաց (այժմ՝ Նրֆնկա) գավառները: Վերջինս իր հնագույն կենտրոններով հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից ամենավաղն էր:

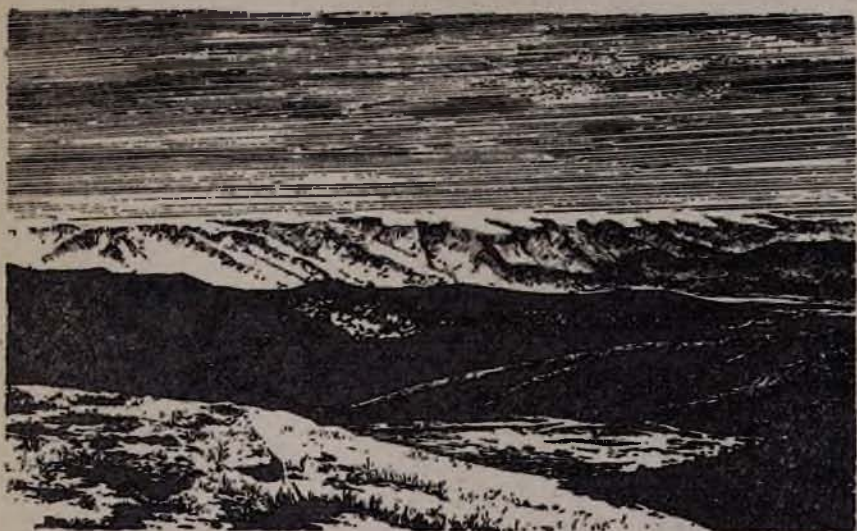
Արածանի (Արևելյան Եփրատ-Մուրադ) գետի սիստեմում, ակունքներից սկսած մինչև Ճապաղչուր ընկած են Բագրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ), Հարք (այժմ՝ Բուլանլիս) և Տարոն (այժմ՝ Մուշ) գավառները կազմող դաշտերը: Այնուհետև Արածանին հոսում է Հաշտեանք գավառի (այժմ՝ Ճապաղչուր) նեղ կիրճով: Բալու քաղաքից սկսած Արածանին հոսում է «Հրաշալի հովիտ» (Καλόν πεδιον) և Անթիաս (Ἀνθίας) կամ «Ալեյուա դաշտ» (այժմ՝ Խարբերդի դաշտ) կոչված հարթավայրերով: Այնտեղ առաջ են եկել այնպիսի խոշոր

69 Տվյալ դեպքում նկատի ունի այն «Կասպիական դռները», որոնք գոյություն ունեին այժմյան Թեհրանի մոտ:

70 Strabo, XI, 13, 8:

կենտրոններ, ինչպես Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատն ու միջնագարյան խոշոր կենտրոն Հորեբերդը կամ հարբերդը: Այս և հարևան գաղտնիքում էին խառնակում Առաջավոր Ասիայի առևտրական և ստրատեգիական ճանապարհների հիմնական մայրուղիները:

Տիգրիսի ափամերձերի շրջանը կազմում էր Անգեղ տուն գավառը: Այստեղ էլ, գտնվում Ծոփքի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անգղ կամ Արկաթիակերտ քաղաքը (այժմ՝ էփր)։ Ավելի արևելք տարածվող Տիգրիսի դաշտավայրը ծաղկման շրջան էր ապրում հատկապես հելլենիստական շրջանում, երբ այստեղ բարգավաճեց Տիգրանակերտ քաղաքը:

Մի րանյաց լեռների սարահարթը Բասենի դաշտից

Արաքս գետի սիստեմում, նրա ակունքներից հյուսիս, տարածվում է Թասենի արգավանդ, բարձրադիր դաշտը: Նրանից հյուսիս-արևելք Ախուրյան գետի ավազանում ընկած են մի քանի հարբխալին սարահարթեր՝ Վանանդ (Կարսի շրջանը), Շիրակ (Լենինականի շրջանը), Նիգ (Ապարանի շրջանը), Աշոռնեք կամ Երասխաձոր (Արաքսի ձախ ափը Կաղզվանից հյուսիս): Այս բոլոր հարթավայրերը բարձրադիր սարահարթեր են հացաբույսերի մշակության համար բարենպաստ պայմաններով:

Հայաստանի բնա-պատմական, հիմնական շրջաններից կարևորագույնը Արարատյան դաշտն է Արաքս գետի միջին հոսանքում: Նա լավ հայտնի է նաև հնագույն ժամանակներում. հայերն ու վրացիներն այն անվանում են պարզապես Դաշտ⁷¹, Արաքսի հովիտ՝ Արաքսենե ('Αραξηνή)⁷² ասելով անտիկ

⁷¹ ჭართლის ცნობრება (*ჭარქცხა გეიქცხა*), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მხედვით ს. ყაზხიშილის მიერ, ტომი 1, თბილისი, 1955, გვ. 46.

72 St'w Strabo, XI, 14, 6 k 13:

հեղինակները սլատկերացնում էին Արարատյան ողջ դաշտը Ախուրյան գետից մինչև Գողթան գավառը (Օրգուբադ—Ջուղա շրջանը)։

Հայկական լեռնաշխարհում Արարատյան դաշտը առավել ցածրադիրն է։ Նրա կլիման հնարավորություն է տալիս մշակել չոր մերձարևադարձային շրջանների կուլտուրաներ։ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ներքին հարթավայրերից միայն Արարատյանն է, որ ամառային արոտներից բացի ունի նաև ձմեռային արոտներ։ Արհեստական ոռոգման դեպքում Արարատյան դաշտը լեռնաշխարհի առավել արգավանդ մասն է և բոլոր դարաշրջաններում հայտնի է եղել իր բերրիությամբ. այնտեղ մշակվել են բազմապիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և առաջին հերթին՝ խաղող։ Արարատյան դաշտի բացառիկ բերրիության վրա ուշագրություն են դարձրել դեռևս հնագույն ժամանակներում։ «Բուն Հայաստանում,— Ստրաբոնի խոսքերով,— կան շատ լեռներ և սարահարթեր, որոնց վրա դժվարությամբ խաղող է աճում, բայց կան նաև շատ հովիտներ, որոնցից մի քանիսը չափավոր բերրի են, իսկ մյուսները՝ արտակարգ աղպիսին է Արաքսեն հովիտը, որով Արաքս գետը հոսում է (արևելք) դեպի Աղվանից աշխարհի լեռները և այնուհետև թափվում Կասպից ծովը»⁷³։

Հարավ-արևելքում Արարատյան դաշտավայրը անջատվում է ընդարձակ իրանական բարձրավանդակից ջրաժան մի լեռնապարով, որը Հայկական (այժմ՝ Ղարա-դաղ) լեռնաշղթայի շարունակությունն է և ձգվում է դեպի արևմուտք։ Նրա արևմտյան մասը՝ մինչև Զաքոս լեռնաշղթան և Կոտորի լեռանցքից հարավ ու Կապուտան լճից հյուսիս, կոչվում է Նոր-Շիրական լեռներ։ Նըշված ջրբաժան բարձունքը իրանից Հայաստան տանող ամենամատչելի վայրն է։ Հենց այստեղից է, որ թշնամին ներխուժում էր երկրի սիրտը՝ Այրարատյան նահանգը։ Հնագույն ժամանակներից այստեղ գտնվող Մարանդից Սոփիան տանող լեռնանցքը (այժմ՝ Յամ՝ 1782 մ. ծովի մակերևույթից բարձր) հատուկ ուշագրության առարկա էր իբրև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական կետ։

Հյուսիս-արևմուտքից Արարատյան դաշտը աստիճանաձև բարձրանալով վեր է ածվում մի բարձրադիր սարահարթի՝ դա աստիճանաձև բարձունքներով շրջապատված Շիրակի դաշտն է։ Այստեղ էին գտնվում Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անին, Վանանդը (Կարս կենտրոնով), Արտահանը, Զավաթը։ Վանանդի սարահարթով Արարատյան դաշտավայրը կապվում է Բասենի, Կարինի և մյուս լեռնային հովիտների ու դաշտերի հետ։ Բայց կապը վերջիններիս հետ իրականացվում էր Հայկական պարի լեռնանցքների միջոցով։

Այրարատ նահանգը, ավելի ճիշտ նրա հիմնական մասը՝ Արարատյան դաշտը, բացառիկ նշանակություն ունի որպես բնական միջանցք։ Հենց այս միջանցքով է, որ բոլոր դարաշրջաններում (ընդհուպ մինչև Բարեհուսո հրվանդանի հայտնադործումը) անցել է Զինաստանը և Հնդկաստանը Արևմուտքի ու Հյուսիսի հետ կապող հիմնական մայրուղիներից մեկը։ Ծանապարհը իրանից, Արաքսի վրայով (Ջուղայի մոտ) անցնում էր գետի ձախ ափով Ջուղա և Նախճավան քաղաքներով և ուղղվում դեպի Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կենտրոնները Այրարատ նահանգում՝ Արտաշատ, Դվին, Երևան, Վաղարշապատ, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքները։ Այնուհետև մայրուղին

⁷³ Strabo, XI, 14, 4.

կտրում էր Արաքս գետը, անցնում աջ ափը, հասնելով Հայկական պարի պատ-
նեշին: Այս լեռներում կային մի քանի լեռնանցքներ, որոնցից առավել հայտնի
են երեքը՝ հաշ (այժմ՝ հաշգյաղուկ կամ Զինգիլ), Առուճ կամ Զոր (այժմ՝ Կու-
ջաղի կամ Քարվանսարա) և Աղտո ձոր: Այս լեռնանցքներով Արարատյան դաշ-
տը, Այրարատ նահանգը, կապվում էր Հարավային Հայաստանի լեռնային հո-
վիտների ու դաշտավայրերի՝ Կոգովիտի, Ծաղկոտնի, Բագրևանդի հետ, որոնք
հնում վարչական տեսակետից Այրարատ նահանգի բաղկացուցիչ մասերն էին
կազմում:

Բագրևանդի դաշտից Կղեսուրք լեռնանցքով Արարատյան դաշտը կապվում
էր բնական միջանցքի շարունակությամբ՝ Բասենի, Կարինի (էրզրում), Դերջանի
բարձրադիր դաշտերի հետ, որոնք հետզհետե իջնելով վերջանում են Եկեղյաղ
դաշտավայրով:

Նույն Բագրևանդի, Ծաղկոտնի և Կոգովիտի միջոցով Այրարատ նահանգը
կապվում էր Վանա լճի գոգահովտի, Հարբի, Տարոնի և Մոփքի լեռնահովիտնե-
րի և այնուհետև՝ Միջագետքի դաշտավայրի հետ:

Վայոց ձորի լեռները

Հյուսիսում Արարատյան դաշտը Բամբակաձոր և Տաշրատափ (Լոռու սա-
րահարթ) գոգավորություններով կապվում է Կուր գետի հովտի հետ: Արարատ-
յան դաշտը համեմատաբար լայն մուտք ունի հյուսիս-արևելքում, որտեղ
Հրազդան գետի ջրային զարկերակը կապում է այն Սևանի գոգավորության
հետ: Հայաստանի պատմական կյանքի բոլոր դարաշրջաններում Սևանա լճի
ավազանը ամենասերտ կապերով կապված է եղել Այրարատ նահանգի հետ:
Սևանա լճի կողմից բնական պատենշ էին հանդիսանում Արեգունի լեռները և
Զիթահանից սարի (Մեծ Մայմեխ) անտառոտ շղթան, որտեղ հիմնական անցքն
էր Թեփառույք գյուղի (այժմ՝ Մեղրաձոր) մոտ գտնվող Փուսա լեռնանցքը: Վեր-

շինս պաշտպանվում էր Կուր գետի դաշտավայրի կողմից Կայան բերդի օգնությամբ (ավերակները՝ Հախկիսլու գյուղի մոտ), այժմյան Դիլիջանի (պատմական Հովք) շրջակայքում։ Արեգունի-Քաշաթաղ և Սոդքի լեռների վրայով Հայաստանի կենտրոնական զավառներից անցնում էին երկու հիմնական լեռնանցքներով, որոնք հայտնի էին Դուռն Փառխոսի (այժմ՝ Սատանտիաշ) և Սոդք-Բերդկունք անուններով։

Վերջապես Սյունիքի լեռնաշղթայի լեռնանցքներով Արարատյան դաշտը կապվում էր Սյունիքի սարահարթի և այնուհետև Արցախի լեռնաստանի ու Կուր—Արաքսյան ցածրավայրի հետ։

Արարատյան դաշտի այսպիսի դիրքը բարձրացնում էր Այրարատ նահանգի նշանակությունը։ Նահանգի կենտրոնական մասը (Այրարատը նեղ իմաստով) զբաղեցնում էր այդ դաշտի հիմնական շրջանը, Արագած և Գեղմաղան և Մեծ ու Փոքր Մասիսի լեռների միջև և տարածվում էր Արաքս գետի հովտում՝ Ախուրյան գետից մինչև Գայլեդրունք՝ Շարուրի դաշտում։ Այրարատը, Հայաստանի ամենագեղեցիկ և արգավանդ մասերից մեկը, բոլոր դարաշրջաններում ընդհուպ մինչև մեր օրերը, եղել է ողջ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոնը։ Այստեղ են եղել Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը և այժմ Երևանը։ Վերջապես Այրարատից (նեղ իմաստով) հեռու չէր նաև Շիրակը՝ Անի մայրաքաղաքով։

Այրարատը դադարեց Հյուսիսային Հայաստանը հարավայինի հետ կապող օղակի գեր խաղալ այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայկական պարի լեռնանցքները կորցրեցին իրենց նշանակությունը որպես լեռնային ճանապարհներ և երբ Իրանից եկող մայրուղին, շրջանցելով Այրարատը, Հերի (Խոյի) ու Մակվի վրայով ուղղվեց դեպի Կոգովիտ, Մաղկոտն ու Բագրևանդ։

Արարատյան դաշտի նման բնա-պատմական պայմաններ ունեւր Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովիտը, որի արևմտյան մասը՝ Պարսկահայք նահանգի տերիտորիան, մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։

Վանա լճի գոգահովիտը բարձրագույն սարահարթ է, որը նպաստավոր կլիմայական պայմաններ ունի բարձր զարգացած երկրագործության համար։ Երեք կողմից լեռներով շրջապատված առափնյա շրջանը Վան քաղաքի մոտ, թեև ծովի մակերևույթից զգալիորեն բարձր է (1720 մ.), բայց մեղմ կլիմա ունի, նման միջերկրածովյանին։ Խլաթի շրջանում մինչև օրս պահպանվել են ձիթենու պուրակները։ Այստեղ զարգացած է խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը։ Վանա լճի շրջակայքի բարենպաստ բնա-պատմական պայմանների շնորհիվ այն դարձել է աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկի՝ ուրարտական պետության կենտրոնը և այստեղ առաջացավ հնագույն հայկական թագավորությունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին։

Ոչ պակաս արգավանդ էր Կուր գետի աջափնյա շրջանը, որը հելլենիստական դարաշրջանում և զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանում մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։ Ստրաբոնը հատկապես նշում է Շակաշենի (ներկ. Կիրովաբադի շրջանը) և Գուգարքի (այժմյան Ալգետ և Խրամ-Ցուրտագետ) գետերի ցածրավայր հովիտների բերրիությունը։ Նրա ասելով, Արաքսի հովտից այն կողմ գտնվում է «Շակաշեն (Սակասեն)» շրջանը, որը նույնպես սահմա-

նակից է Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը (Գոգարենե)։ Ամբողջ այս երկիրը (նկատի ունի Կուր գետի աջափնյա շրջանը. հեղ.) առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ՝⁷⁴։

Մի այլ տեղ Ստրաբոնը, անդրադառնալով սակերի (շակերի) արշավանքների հարցին, գրում է, որ «Հայաստանում նրանք տիրացել են լավագույն հողերին, որոնց տվել են իրենց անունը՝ Շակաշեն»⁷⁵։

5. Կ Լ Ի Մ Ա

Հայկական լեռնաշխարհի կլիման պայմանավորված է նրա դիրքով և երկրի բարձր ռելիեֆով։

Մթնոլորտի շրջանառությունը Առաջավոր Ասիայում իր առանձնահատկություններն ունի և սեզոնային փոփոխություններ է կրում։ Ձմեռվա ընթացքում Առաջավոր Ասիայի վրա տարածվում է Կենտրոնական Ասիայի խորքերից եկած չոր, ցամաքային օդային զանգվածների լայն հոսանքը։ Այդ ձմեռային օդային հոսանքը, որպես կանոն, իշխում է նոյեմբերից մինչև մարտ, բայց առավել մեծ ուժի է հասնում հունվարին։ Սակայն հաճախ օդի ձմեռային հոսանքը խախտվում է դեպրեսիաներով (մթնոլորտային ճնշման իջեցման տարածությունը)։

Կարելի է նշել Առաջավոր Ասիայի կլիմայի վրա ազդող դեպրեսիաների հիմնական երկու ուղի։ Առաջին ուղին այն դեպրեսիաներն են, որոնք կուտակվում են Բալթիկ ծովի վրա, ցածր ճնշման ընդարձակ շրջանից և շարժվում են դեպի Սև ծով. այդ պատճառով էլ դրանք, որպես կանոն, ընդգրկում են Սև ծովի պոնտական ափը միայն։ Պոնտական լեռնաշղթան արգելակում է նրանց տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի խորքերում։ Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն են գործում այն դեպրեսիաները, որոնք կուտակվում են էգեյան ծովի վրա և տարածվում Փոքր Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում։

Դեպրեսիաների տարածումը և սառը օդի զանգվածների դրան հաջորդող ներխուժումը սովորաբար առաջ է բերում ձյան առատ տեղումներ, որոնք իշխում են Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե ամենուր։ Եզրային լեռնաշղթաների բարձունքների վրա համատարած ձյունածածկոցը պահպանվում է տարվա ցուրտ ժամանակի ողջ ընթացքում։

Ձմռան ամիսների ընթացքում նույնիսկ գոգահովիտներում գոյանում է ձյան զգալի շերտ, որը հասնում է 1,5 մ. բարձրության և պահպանվում է մինչև ապրիլ ամիսը։ Հայկական լեռնաշխարհում ցրտի կենտրոններն են Կարսի և Կարինի (Էրզրումի) սարահարթերը⁷⁶։

Օդի շրջանառությունը վճռական փոփոխություններ է կրում մարտ, ապրիլ և մայիս ամիսներին, կապված օդի ամառային հոսանքների առաջացման հետ։ Անձրևները տեղում են գլխավորապես մայիս ամսին, կապված միջերկրածովյան մթնոլորտային ճնշման նվազագույնների՝ մինիմումների անցման հետ։

⁷⁴ Strabo, XI, 14, 4.

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, XI, 8, 4.

⁷⁶ Տե՛ս Շ. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 36—40.